

חשיבותו האקולוגית של תל ערד

בצפון הנגב בכלל ובתל ערד בפרט, יש מגוון מינים שהם אנדמיים (ייחודיים) בארץ ובעולם, בהם: פרח גביעונית הלבנון, שזהו גבול תפוצתו הדרומי; הירבוע הגדול - מכרסם קופצני ובעל זנב ציצית ומין שהולך ונכחד בישראל; שנונית באר שבע - לטאת חולות הלס; ואחד ממיני אירוסים היחידים המדהימים ביותר - האירוס השחום, שאת פריחתו נוכל לראות בסוף חודש פברואר-תחילת מרס. אקולוגיה צריכה שטח. ללא קרקע ומרחבים, לטבע אין זכות קיום. לפיכך, רשות הטבע והגנים פועלת רבות להרחבת מעמדם של השטחים הטבעיים בהיבטים סטטוטוריים ובמוסדות התכנון. הפיתוח המואץ, ההקמה וההרחבה של היישובים והגדלת שטחי החקלאות, מביאים לצמצום השטחים הפתוחים ומאיימים על מיני הצמחים ובעלי החיים. באזור תל ערד מרחבים רבים, חלקם טבעיים וחלקם חקלאיים, המאפשרים לקיים את המערכת האקולוגית הרגישה של אזור זה. תוכניות רבות ומגוונות של ממשלת ישראל להקמת יישובים ולחיצוק הדמוגרפיה באזור זה יביאו לפגיעה בשטחים אלה. על כן יש לעשות זאת בצורה מושכלת וחכמה תוך כדי הסתכלות קדימה והתחשבות בדורות הבאים, כדי שגם הם יזכו ליהנות מהייחודיות של המקום ולחוות את השרידים הארכיאולוגיים שאבותינו השאירו פה כשהם מוקפים בנוף הטבעי שמתוכו צמחו.

כתב: הראל בן שחר, מנהל גן לאומי תל ערד

אירוס שחום בתל ערד
צילום הראל בן שחר

תולדותיו של אתר ארכיאולוגי נקבעות בראש ובראשונה על פי התנאים הגיאוגרפיים של מיקומו. הגיוון הרב בתנאי הסביבה באזורי הארץ השונים הטביע את חותמו על אופיים של דגמי ההתיישבות ותפוצותיהם. תנאי האזור חשובים להבנת תולדות האתר, ובכלל זה תל ערד המצוי בקצה הארץ - הנושבת בגבול המדבר. תל ערד נמצא בשוליה הצפוניים של בקעת ערד-באר שבע ונושק למדבר יהודה במזרח ולשיפולי הר יהודה בצפון. התל הגבוה בולט ונישא על פני סביבתו ושמו העתיק נשמר בפי נוודי הבקעה עד ימינו.

חשיפת המקדש ומפעל המים

החפירות הארכיאולוגיות באתר תל ערד החלו בשנת 1962 והתנהלו מטעם המכון לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, בשיתוף עם החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה ועם אוניברסיטאות בחו"ל. למרגלות התל נחשפו שרידיה של עיר כנענית מתקופת הברונזה הקדומה על ידי פרופ' רות עמירן ז"ל, ובראש התל נחשפו שרידי מצודות מתקופת מלכי יהודה ומהתקופה הפרסית או ההלניסטית על ידי פרופ' יוחנן אהרוני ז"ל. עוד במהלך החפירות התגלו בתל המצודות עשרות כתובות בכתב עברי קדום, שהגבירו את העניין בו ועודדו את חשיפתו הנרחבת. המקדש שנחשף בערד הוא ללא ספק החלק החשוב ביותר בתחום תל המצודות בערד. חשיבותו רבה בשל העובדה שהוא המקדש היחיד הידוע לנו עד היום בממלכת יהודה. המקדש כלל חצר קדמית ובה מזבח קורבנות ומבנה מקורה שכלל אולם עיקרי ותא פולחן, המכונים בהקבלה ליחידות שבמקדש שלמה "היכל" ו"דביר".

מפעל המים נחשף בחפירות פרופ' אהרוני, ואת השלמת חשיפתו ביצעו פרופ' זאב הרצוג מטעם אוניברסיטת תל אביב והארכיאולוג יהודה גוברין מטעם ההיברו יוניון קולג' בחמש השנים האחרונות. המפעל נחצב בסלע, בעומק של עשרה מטרים מתחת לחצר המקדש. נפחו נאמד בכ-400 מטר מעוקב והוא מורכב משני אולמות גדולים ומאחד קטן, המטווחים בשש שכבות טיח למניעת חלחול המים דרך דופנות הסלע. גרם מדרגות מטויח אף הוא, החצוב בסלע, אפשר בעבר ירידה נוחה לקרקעית המאגר לצורך שאיבת מים ותחזוקה. המים נועדו לשימוש תושבי

שיקום הדביר במקדש שנחשף בתל ערד צילום אורית בורטניק

עומד על תלו

תל ערד, הנמצא בשוליה הצפוניים של בקעת ערד-באר שבע, סמוך לעיר ערד, טומן בחובו שרידים ארכיאולוגיים מרתקים, בהם שרידים של עיר כנענית, של מצודות מתקופת מלכי יהודה, של המקדש היהודאי ושל מפעל מים. על פרויקט שימור מפעל המים ושיקום המקדש היהודאי בגן לאומי תל ערד

כתבה: אורית בורטניק

באר כנענית - חלק משרידי העיר הכנענית שנחשפה בתל ערד צילום אורית בורטיק

המצודה בימי שלום וגם בעת מצור, וייתכן כי שימשו את המקדש בפעילות הפולחנית. המאגר פעל במאות השמינית-תשיעית לפנה"ס. הוא התמלא ממי גשמים שהתנקזו משטח המצודה באמצעות תעלת מים מטווחת ותעלה נוספת (נִקְבָּה) תת־קרקעית, שחצובה בסלע לאורך כ־20 מטר ועוברת מתחת לחומת המצודה.

פרויקט שיקום ושימור

פרויקט שיקום ושימור של המקדש ושל מפעל המים החל בספטמבר 2013 והסתיים ביולי 2014. מטרת הפרויקט הייתה לשקם את שטח המקדש לאחר סיום חפירות מפעל המים ולהכשיר את הירידה למפעל המים למען הקהל. הפרויקט כלל את חצר המקדש, את ההיכל ואת הדביר ואת מערך הנקבה המערבית להיכל, ועסק גם בייצוב, בשימור, בפיתוח ובהנגשה של מפעל המים אשר נמצא מתחת לחצר המקדש. הפרויקט לווה בתוכניות ובמפרטי שימור, אדריכלות והנדסה, ונערך בליווי צמוד של

הארכיאולוג פרופ' הרצוג, המתמחה בנושא הארכיאולוגיה המקראית, שאף לקח חלק בחפירות המצודה הישראלית בשנות ה־60 במשלחתו של פרופ' אהרוני. פרופ' הרצוג סייע רבות בסוגיות הארכיאולוגיות שעלו בתהליך השימור והשחזור. פרויקט זה מתמקד בעיקר בחשיפת מערך הירידה למפעל המים, בהסרת סכנות ובשימור של כל חלקי המתחם. תכנון העבודות כלל מתן פתרונות הנדסיים לייצוב ולשיקום של קירות, תקרות סלע, תמיכות של חתכים ארכיאולוגיים, פינוי מפולות אבן ואדמה, שחזור רצפת המקדש החסרה והנגשת הכניסה למפעל המים על ידי גרם מדרגות מודרני שהותקן במקביל לתוואי הירידה המקורי למאגר.

שיקום רצפת וחבת המקדש: קריסה של תקרת הסלע, שהתרחשה ככל הנראה בעת העתיקה בשל רעידת אדמה חזקה, פערה חור גדול ברצפת המקדש באזור שהיווה בסיס לקטע קיר התוחם את המקדש. סגירת החור הייתה פעולה הנדסית מורכבת ביותר, הן מבחינת

עיר כנענית ותל מצודות ישראלי

כתב: יעקב שקולניק

איך מגיעים? דרך הגישה לגן הלאומי תל ערד מסתעפת צפונה מכביש צומת שוקת-ערד (כביש 31, בין סימני קילומטרים 40-41).
אופי המסלול: ביקור באתר ארכיאולוגי.
דרגת קושי: משפחות. **אורך המסלול:** כקילומטר.
משך הטיול: כשעתיים.
עונה מומלצת: כל השנה.
נגישות: לא. **מקום לפיקניקים:** יש באתר.
חניה: יש. **חניון לילה:** יש (בתשלום). **כניסה בתשלום.**

הסיור מתחיל בערד הכנענית. בתקופה הברונזה הקדומה (3300-2200 לפנה"ס) הייתה ערד העיר הגדולה היחידה בנגב. תושביה התפרנסו מגידולי שדה כגון חיטה, שעורה, אפונה, חֶמְצָה (חומוט) זית ומגידול עדרי צאן ובקר. תושבי העיר סחרו עם ערי כנען האחרות ועם מצרים, כפי שמעידים כלי חרס ממקור מצרי שנמצאו בתל. ערד הכנענית ננטשה בשנת 2600 לפנה"ס מסיבה לא ידועה. בערד הכנענית יש שתי רשתות של רחובות: האחת העוקבת אחר קווי הגובה, במקביל לחומת העיר, והשנייה מלווה את הרחובות היורדים אל החלק הנמוך של העיר ואל המאגר המרכזי.
מאגר המים: הסיור מתחיל במאגר המים המרכזי. בתי המגורים היו בנויים כאן כך שמי הגשם הניגרים במדרון היו נאספים במאגר, שהיה מוקף משלושת עבריו במבנים (מקום המאגר נראה היום בשטח ומסביבו קיימים שרידי בתי המגורים). רק האגף שבמזרח האגם נותר פתוח, ובו נבנה כנראה הסכר שעצר את מי הנגר (בתקופה הישראלית הקדומה נחצבה

במרכז המאגר באר בעומק 16 מטר. מי הבאר שימשו את המצודה הישראלית שבראש הגבעה, ונראה כי הובלו לשם בעזרת בהמות). מהמאגר צועדים דרומה לאורך חומת העיר. ערד הכנענית הוקפה חומה חזקה באורך 1,200 מטר ובעובי 2.4 מטרים, והיא מצוידת בשערים, בפשפשים ובמגדלים מעוגלים הבולטים ממנה. **בתי המגורים:** התחנה הבאה בסיור היא אזור בתי המגורים. הבתים בערד בנויים במתכונת זהה, המכונה בשפת הארכיאולוגים "הבית הערדי". זהו מבנה אבן רוחבי, שרצפתו נמוכה ממפלס הרחוב, וכדי להיכנס אליו היה צריך לרדת מדרגה אחת או יותר. לאורך הקירות נבנו ספסלי אבן. במרכזו של כל אולם יש בסיס אבן, ועליו הוצב עמוד עץ שתמך בגג שטוח. בצד האולם המרכזי היו חדר צדדי או שניים, ששימשו כנראה כמחסן וכמטבח. **הארמון:** מכאן ממשיכים אל מחוץ לחומה ושבים לעיר בשער המערבי ואחריו לארמון. זה היה מבנה סגור, ובו אולם מרכזי וחדרים אחדים. מיקומו, בין שער העיר המערבי למאגר המים, מרמז על תפקידו השלטוני. השביל יורד לחלק הצפוני-מזרחי של העיר, אל מתחם מוקף קירות ובו כמה מקדשים.

זוג המקדשים הגדול: שני חדרי רוחב צמודים שלפניהם חצר. במקדשים התגלו מצבות אבן ובחצר נמצא מזבח ואגן פולחני. **תל המצודות:** עתה פתוחה בפנינו הדרך לעלות לתל המצודות, המתנשא מעליו (אפשר גם לשוב לנקודת המוצא ולהגיע לתל המצודות ברכב). 1,500 שנה חלפו מאז חרבה ערד הכנענית, והנה, על הגבעה המתנשאת ממזרח לעיר החרבה קמו שש מצודות ישראליות, כל אחת מהן על מקומה של קודמתה. ואם לא די בכך, בלב המצודה הישראלית נראים שרידי מגדל מאוחר יותר, שנבנה בתקופה ההלניסטית. **המקדש:** בפינה הצפונית-מערבית של המצודה נמצאו שרידי מקדש, ככל הנראה מקדש לה', שפעל מהמאה התשיעית עד סוף המאה השמינית לפנה"ס. זה אולי נשמע מוזר ברגע הראשון, אבל אנחנו יודעים שגם המקרא מעיד על בניית מקדשים ובמות מחוץ

לירושלים. נפסע מבעד לשער המצודה הקטנה ונצמד מערבה, אל המקדש, על פי השילוט באתר. זהו מקדש יחידאי מתקופת המלוכה. המקדש בערד נבנה על פי תוכנית המקדש של המלך שלמה המתוארת במקרא. הוא בנוי משלושה חלקים: אולם (חדר רוחב); היכל ובו גומחה קטנה הפונה מערבה; ודביר, החדר הפנימי, הלאו הוא "קודש הקודשים". **המזבח:** בחצר המקדש ניצב מזבח הבנוי מעפר המעורב באבנים קטנות ומצופה במעטפת אבני גוויל (אבנים לא מסותתות). מזבח זה תואם את הציווי המקראי האוסר על בניית מזבח שאבניו סותתו בכלי מתכת. ליד המזבח נמצאו עצמות הקורבנות, בדרך כלל עצמות צאן. בדביר של מקדש ערד נמצאו שני מזבחות קטורות, שונים זה מזה בגובהם, העשויים מאבני גיר מסותתות ומצבת אבן. החוקרים בטוחים שהמקדש נועד לאלוהי ישראל, מכיוון שנמצאו כאן חרסים הנושאים את השמות "מְרְמוֹת" ו"פֶּשְׁחֹר", שמותיהן של משפחות כהונה מוכרות. במאה השמינית לפנה"ס בוטל השימוש במקדש והמתחם כולו כוסה בעפר. המצודה המשיכה להתקיים עד חורבן בית ראשון.

מפעל המים: בתחום המצודה נחצבו מאגרי מים תת־קרקעיים גדולים. תעלה חצובה בסלע עוברת דרך החומה המערבית ומגיעה אליהם מבחוץ. אנשי המצודה העלו את המים לתעלה מהבאר שבעיר התחתית, ומשם זרמו המים למאגרים. **חרסי ערד:** משלביה השונים של המצודה התגלו כמאה אוסטרקונים (שברי חרס ששימשו כמצע לכתיבה) בעברית, כ־85 אוסטרקונים בארמית ואוסטרקונים ספורים ביוונית ובעברית. 17 מהכתובות העבריות נכתבו כנראה בימי המלך יהויקים (598-608 לפנה"ס), שהיה נתון ללחץ גדול מצד הבבלים. נראה כי ב־599 לפנה"ס שיסה נבוכדנאצר ביהודה גדודים בלתי סדירים. האדומים ניצלו את המצב ועלו מהגב צפונה. קריאה בחרסים מלמדת על חלוקת מזון ובקשות לתגבורת, ומעידה על מצוקת אנשי יהודה בטרם החורבן. מתל המצודות יורדים בחזרה דרך הכביש אל תחילת המסלול.

שבר קנקן הנושא את שמו של נערמר צילום ארכיון רשות הטבע והגנים

המקדש לאחר השיקום צילום אורית בורטניק

המקדש בעת חשיפתו בשנות ה-60 צילום פרופ' זאב הרצוג

הירידה למפעל המים העתיק צילום אורית בורטניק

שילוט, ביתוח והמחשה: מערכת שילוט חדשה ומרשימה הותקנה בכל ציר התיירות בתל המצודות, וגרם מדרגות שנבנה מוביל את המבקרים למפעל המים שבמעמקי התל. הפרויקט, כאמור, כבר הסתיים, והיום אפשר להגיע לאתר, ליהנות ולהתרגש מביקור במקדש היהודאי ולהתרשם ממפעל המים העתיק מתקופת בית ראשון.

הכותבת היא ממונת שימור מחוז דרום, רשות הטבע והגנים. פרויקט שימור מפעל המים ושיקום המקדש היהודאי נערך בסיוע ובמימון של תוכנית תמ"ר - תוכנית להעצמת המורשת הלאומית במשרד ראש הממשלה

הידעתם?

- ⊕ הדביר, הוא קודש הקודשים, הועתק בשלמותו לירושלים ומוצג במוזיאון ישראל. באתר עצמו קיים שחזור מלא שלוד.
- ⊕ בארכיון המצודה בתל ערד נמצאו 85 שמות עבריים בכתב עברי קדום, 30 מהם מכילים את הצירוף י"הו. ⊕ אחד מהאוסטרקונים (שברי חרסים מלובנים שכתבו עליהם בדיו או בחריתה) שנמצאו במצודה נושא את השם המפורש של אלוהים ובאחרים מוזכרים גם שמות של משפחות ממשמרות הכהונה, בהם "פשחור" ו"מרמות".
- ⊕ ערד מוזכרת בכתובת של המלך שישק במקדש לאל אמון בכרנך שבמצרים. מסע שישק מוזכר בספר מלכים א', פרק י"ד, פסוק כ"ה, בראשית מלכותו של המלך
- ⊕ רחבעם (925 לפנה"ס). ⊕ בעיר הכנענית נמצא שבר קנקן הנושא את תיאור שמו (הירוגליף) של נערמר מלך מצרים, ששלט כנראה בסוף המאה ה-32 לפנה"ס ונחשב בעיני רבים למי שאיחד את מצרים העליונה ומצרים התחתונה לכדי ממלכה אחת, ולמייסד השושלת הראשונה במצרים.
- ⊕ שמו של נערמר נמצא גם בעין בשור, מכלול מנהלי מצרי, בתחומי גן לאומי בשור (פארק אשכול).
- ⊕ בשנת 1922 התיישבו למרגלות תל ערד יהודים, משוחררי הגדוד העברי. הניסיון נכשל עקב מחסור במים.
- ⊕ למרגלות התל ובסמוך לו גדל אירוס שחום, מסדרת אירוסי ההיכל. האירוס השחום הוא צמח אנדמי מוגן בעל צבע אפל וכהה הפורח בחודש מרס.

כתבה: סאס פיאלקו, ממונת תחום מבקרים דרום, רשות הטבע והגנים

תכנון והן מבחינת ביצוע. החור נסגר ידי באמצעות סבכת דריכה מפלדה. החור שנפער אפשר הצצה אל "שכבות החיים" באתר, שכללו את מסד הרצפה של היכל המקדש וקיר מתקופה מאוחרת יותר (התקופה ההלניסטית), שהיו משולבים זה בזה. שימור וייצוב הסלע של תקרת מפעל המים: באולמות מאגר המים נעשה שימור יסודי של הטיח שדיפן את קירות המאגר. הסדקים בסלע מולאו ויוצבו במליטת סיד כדי לעצור את התפוררות הסלע, מדרגות הירידה אל המאגר שומרו אף הן על ידי מילוי הסדקים בחומר מליטה, קטעי טיח ששרדו בחלקם שומרו והוסדר הניקוז למניעת כניסה של מי גשם למאגר המים. בעת העתיקה נוקזו כל המים למאגר כי זה היה ייעודו, אך היום אנו מונעים את כניסת המים כדי לשמור על המאגר כמכלול ארכיאולוגי ולאפשר ביקורי קהל (כניסת מים עלולה לגרום סחף אל הבורות, לחלחל לשכבות הטיח והסלע ולהאיץ את התפוררות הסלע).

שחזור המקדש לצורכי שימור והמחשה:

הארכיאולוג פרופ' הרצוג, שמלווה את הפעילות באתר מאז חשיפתו בראשית שנות ה-60 ועד היום, תרם רבות להבנת

תוכנית המתאר של המקדש. ברשותו היו כל התוכניות, הצילומים והפרסומים מימי החפירה, ואלה סייעו רבות להבנת המבנה האדריכלי של המכלולים והדרך לשמורם ולהציגם בפני קהל, באופן המבוסס על עובדות וללא פתח לפרשנות ולדמיון - עיקרון חשוב בתהליך של שימור והעברת ערכים תרבותיים נאמנים למקור עד כמה שאפשר. זו הסיבה שכמה פרטים אדריכליים, שלמראית העין נחשבים לשוליים, קיבלו הדגשה. קירות מלבני אדמה נבנו על בסיס מסד אבן גבוה בדומה לממצא בצילומים מתקופת החפירה, והמצבות בדביר ניצבות היום כפי שהתגלו בעת חשיפתן.